

Bogdan ÂRA
(Universitatea de Vest din
Timi oara)

Relatinizarea limbii române în concep ia lui Ion Budai-Deleanu

Abstract: (Re-Latinization of the Romanian language in the view of Ion Budai-Deleanu). The objective of the current paper is to discuss the idea of „reLatinising” the Romanian language through the ideas present in the linguistic work of Ion Budai-Deleanu. Known especially for his literary work (the comic epos *Tiganiada*), the Transylvanian Philologist is the author of linguistic studies belonging to the scientific and intellectual trend generated by coala Ardelean . Works like *Fundamenta grammatices linguae Romaenicae* (1812) and *Temeiurile gramaticii române ti* (1815), through which it is conveyed the description of Romanian for native speakers and foreigners, as well as its governing principles, are superior to other grammar books in his time. The central idea sustained by the author is that modernising and adapting Romanian to the principles in Western Europe must be done according to the Latin-Romanic frame. The Transylvanian Philologist had in view only the cultivated variant of Romanian, destined to educated people, that, in his conception, could be reLatinised by adopting a writing system with Latin alphabet, based on the etymological principle, through grammar rules adapted after the Classical Latin and by enriching the vocabulary with borrowings of Latin and Romanic origin, meant to replace most of the oriental words (of Slavic, Turkish, Greek origin etc.) from the old literary Romanian. The interest for these works, which were just partially published, is significant, because Ion Budai-Deleanu not only names the theoretical principles regarding the reLatinising of Romanian, but also settles clear rules for the new variant of the Literary Romanian.

Keywords: reLatinising, Western Europe principles, Orthography, Morphology, Vocabulary

Rezumat: Lucrarea de fa î i propune s ilustreze conceptul de „relatinizare” a limbii române prin intermediul ideilor din opera lingvistic a lui Ion Budai-Deleanu. Cunoscut în special pentru crea ia sa artistic (epopeea comic *iganiada*), filologul transilv nean este autorul unor lucr ri de lingvistic apar înând curentului intelectual i tiin ific generat de coala Ardelean . Importan a unor scrieri precum *Fundamenta grammatices linguae Romaenicae* (1812) i *Temeiurile gramaticii române ti* (1815), prin care se urm re te atât descrierea limbii române pentru vorbitorii nativ i pentru str ini, cât i normarea acesteia, este superioar celorlalte gramatici din epoca sa. Ideea central sus inut de autor este c modernizarea i occidentalizarea românei trebuie f cute conform modelului latino-roman. Filologul transilv nean avea în vedere numai varianta cultivat a limbii române, destinat oamenilor instrui i, care, în concep ia sa, putea fi relatinizat prin adoptarea unui sistem de scriere cu alfabet latin, bazat pe principiul etimologic, prin norme gramaticale adaptate dup latina cult i prin îmbog irea lexicului cu neologisme de provenien latin i romanic , menite s înlocuiasc cei mai mul i dintre termenii orientali (de origine slav , turc , greac etc.) din vechea român literar . Interesul acestor scrieri, care n-au fost publicate decât fragmentar pân acum, este dublu, deoarece Ion Budai-Deleanu nu se mul ume te s formuleze principiile teoretice referitoare la relatinizarea limbii, ci stabile te i normele concrete pentru noua variant a românei literare.

Cuvinte-cheie: relatinizare, occidentalizare, ortografie, morfologie, lexic

1. Dintre termenii utiliza i pân acum pentru denumirea modului în care s-a produs modernizarea limbii române literare: *relatinizare* (Al. Graur 1930), *reromanizare* (Sextil Pu cariu 1931), *occidentalizare romanica* (Alexandru Niculescu 1978) sau *modernizare în spirit latino-romanica* (Munteanu/ âra 1983: 192), noi am optat pentru cel de *relatinizare* care, în accep iunea lui Theodor Hristea, indic un fenomen extrem de complex de „intensificare i augmentare a caracterelor latine ti” ale românei (Hristea 2008: 170). Autorul identific verbul „relatiniser” pentru prima oar la Antoine Meillet, cu referire la „influen a

francez , care a fost mare în secolul al XIX-lea” i care „a relatinizat, din fericire, româna”¹. Cu toate acestea, fenomenul poate fi considerat ca fiind specific pentru mai multe limbi romanice, unde a început în epoci anterioare perioadei în care a fost semnalat în româna : în secolul XV în spaniol i în secolul XVI în francez i în portughez (v. Hristea 2008, p. 163). Theodor Hristea reanalizeaz conceptul de *relatinizare*, insistând asupra valorii intensive a prefixului *re-*, spre deosebire de sensul iterativ, pe care i-l atribuie, de obicei, dic ionarele.

În ce ne prive te, folosim termenul de *relatinizare* f r a avea inten ia de a ne referi la acest fenomen în ansamblu, ci la o seam de condi ii i de mijloace care au favorizat primele sale manifest ri la sfâr itul secolului al XVIII-lea i începutul secolului al XIX-lea în Transilvania. Recunoa tem cele dou valori, intensiv i iterativ , a prefixului *re-* din derivatul *relatinizare*, pentru c inten ia de reformare a normelor foneticii i ortografiei române ti, începând cu trecerea de la alfabetul chirilic la cel latin, precum i înlocuirea termenilor considera i „str ini” limbii române, în special cei de origine slav , presupun o intens activitate lingvistic de întoarcere i de c utare a surselor latine ale românei, de comparare a stadiului de evolu ie a românei cu cel al limbilor romanice, în special cu italiana i franceza, într-un mediu lingvistic aloglot. Totu i, în sfera cultural în care s-au format i c ruia îi apar ineau intelectualii din Transilvania, latina nu era doar limba reg sit a str mo ilor, a Imperiului Roman, ci i limba tiin ei i a culturii în Sfântul Imperiu Roman de na iune german i, în general, în întreg Occidentul.

Prin urmare, în elegem *relatinizarea* ca un proces justificat istoric, prin care româna, limb neolatin vorbit de o popula ie aflat la r scrucea dintre Orient i Occident, se modernizeaz cu ajutorul latinei i al limbilor romanice, gra ie ini iativei i activit ii primei genera ii de filologi români. Între ace tia, Ion Budai-Deleanu poate fi a ezat al turi de Samuil Micu, datorit operei sale lingvistice, redactate în latin i româna . Spre deosebire, îns , de c rturarul bl jean, Ion Budai-Deleanu i-a propus explicit realizarea unei reforme radicale a limbii române culte, folosind ca model i surs în primul rând latina.

2. Interesul pentru diversitatea operei lui Ion Budai-Deleanu revine în aten ia cercet torilor prin publicarea, în ultimii doi ani, a unor volume care încearc s cuprind , chiar dac numai par ial, atât activitatea literar , cât i pe cea lingvistic , lexicografic , istoric , etnosociologic etc. a c rturarului ardelean (v. Budai-Deleanu 2011, 1354 p., Chindri /Iacob 2012, 669 p.).

Scriitor i filolog erudit, format la Blaj, la Viena i în alte centre culturale europene², îns cunoscut aproape exclusiv pentru activitatea sa literar , ilustrat prin capodopera *iganiada*, Ion Budai-Deleanu este autorul unor scrieri lingvistice care dep esc, prin amploare i prin valoarea tiin ific ³, tot ce s-a scris în acest domeniu pân la August Treboniu Laurian i Timotei Cipariu. Din p cate, această apreciere poate fi f cut numai în urma consult rii

¹ A. Meillet : « l'influence française, qui a été grande au XIXe siècle » et qui « a heureusement relatinisé **le roumain** depuis quelques décades », apud Hristea 2008 : 162.

² „Evident, ca ardelean, Budai-Deleanu apar ine unui cerc de cultur mai înaintat decât acela din principate, c ci aici d duse roade influen a latin , veche de aproape o sut de ani în acest moment i, în general, atingerea de cultura apusean era mai întins aici.” (Vianu 1980: 108).

³ Activitatea sa lingvistic reflect ideile generale ale mi c rii culturale din care f cea parte, fiind „partizantul convins al ideilor „colii Ardelene”, dar, în acela i timp, gra ie originalit ii sale, este considerat „departe de a fi un simplu reflex al ideilor celorlal i reprezentan i” ai acestui curent (Ghe ie 1966: 111).

manuscriselor, deoarece nici dic ionarul român-german, în patru volume, pe care îl considera opera lui capitală, nici lucrurile *Fundamenta grammatices linguae Romaenicae seu ita dictae valachicae...*, scris în 1812 și reluat, în limba română, sub titlul *Temeiurile gramaticii românești* (1815), nu au fost tipărite în timpul vieții autorului, iar după aceea au fost editate numai fragmentar. La acestea se adaugă *Dascălul românesc pentru Temeiurile gramaticii românești*, lucrare neterminată, în care se face un comentariu, sub formă de dialog între dascăl și diac, referitor la română, în ansamblu, și la limba literară în deosebi.

Prin toate aceste scrieri, I. Budai-Deleanu și-a propus să ofere străinilor și românilor cultivate din vremea sa, mai mult decât o descriere a românei, un sistem de norme gramaticale, ortoepice și ortografice corecte și clare, prin raportare la gramatica limbii latine, uneori și la cea italiană, precum și o bază lexicală modernizată, prin utilizarea surselor latino-romance.

3. Întreaga operă filologică a lui Ion Budai-Deleanu stă sub semnul crezului colii Ardelene, după care „limba noastră este adevărat mama limbii noastre și izvorul de unde au purces limba românească” (Budai-Deleanu 1970: 170). Spre deosebire de cronicarii și alți cîrțurari, care au afirmat doar descendența românei din latină, în vîrstă ardeleană dezvoltă și argumentează aceste idei. El pornește de la premisa corectă a descendenței limbii române, ca și a celorlalte limbi neolatine, din varianta vorbită a latinei, care era mai puțin cultivată și era folosită de oamenii simpli, fiind astfel „cel dintâi care afirmă descinderea limbilor romanice din latina populară”, arătând, ca și Maior, etapele prin care s-a trecut pentru a se ajunge la idiomele romanice de astăzi” (Gheorghiu 1966: 116). Astfel, în *Fundamenta*, dar și în alte scrieri ale sale, el susține că toate limbile romanice au rezultat din evoluția latinei în medii aloglote diferite, ceea ce a dus la „alterarea” limbii originare. Dintre acestea, „româna noastră, cea mai neglijată, ca una mai îndepărtată și ascunsă în străfundul Europei, este astfel învîluită în veșmântul sarmatic și getic, încât, la prima vedere, abia pare că apar unele urme ale latinității. Dacă totuși vei da la o parte veșmintele barbare, vei găsi, desigur, că este limba romană, adică: corpul însuși și structura internă este latină (deși îmbrăcat în formă străină) și de aceea a fost întotdeauna numită de către români „limba noastră românească”, adică: *lingua nostra romana*”. Aadar, după cum limba romană a fost alterată în Galia prin limba galică, apoi prin cea francă, iar după aceea prin cea vandală etc., iar în Italia prin limba gotă, vandală, longobardă și teutonă, tot astfel, aceeași limbă romană a fost alterată în Dacia prin vorbirea dacilor, a goților, a gepizilor, a slavilor și, în parte, a hunilor; în sinea ei apar masiv totdeauna latinismele, deși și-a însușit foarte multe cuvinte străine, a făcut-o totuși conform spiritului ei și le-a dat terminații latine” (Budai-Deleanu 1970: 46-47)⁴. În concepția lui I. Budai-Deleanu, tocmai aceste „straie” de împrumut trebuiau schimbate, mai cu seamă în cazul românei culte, cu „haine” aduse din surse latino-romance.

Referitor la varianta cultivată a limbii române de până în vremea sa, el constată că a fost puternic influențat de slavona bisericească, avantajată și de utilizarea alfabetului chirilic în

⁴ În continuare, filologul ardelean enumeră o seamă de fenomene lingvistice, în special legile fonetice care au determinat transformarea latinei în română (v. Budai-Deleanu 1970: 47-48), precum și câteva liste de cuvinte moștenite din latină și prestate numai în română sau comune limbii noastre și altor limbi romanice: italiană, franceză, spaniolă (v. Budai-Deleanu 1812: 170r-199v; Budai-Deleanu 1970: 55-99). Desigur, unele fenomene relevate de autor pot fi comentate și corectate din perspectiva lingvisticii actuale, dar, pentru începutul secolului al XIX-lea, ele au calitatea de a fi inedite și, în cea mai mare parte, surprinzător de exacte.

scrierea limbii române, iar în limba românilor din Principate au intrat numeroase cuvinte de origine greacă și turcă, mai ales după venirea domnilor fanarioi (v. Budai-Deleanu 1970: 49).

Diferența dintre limba cultivată, normată, și cea cotidiană, dinamică și schimbătoare, se regăsește în opoziția dintre limba scrisă și cea vorbită, care nu pot fi unul și același lucru. Față de aceasta din urmă, aspectul îngrijit al limbii este, în concepția sa, „limba românească îndreptată” sau „limba muselor”, care „nu este altă decât limba întru care s-a învățat în ele. Acest limbaj se află la toate neamurile politice, la care floresc învingerile, și este în sine tot aceeași limbă a norodului de obște, numa cît este mai curată și curățită de toate smintelile ce se află la limba de obște a gloatei, cu un cuvînt, este limba lămurită și adusă la regule gramaticale, apoi înmulțită cu cuvinte obicinuite la învingeri, care nu se află la vorba de obște” (Budai-Deleanu 1970: 132). Cu siguranță, numai forma sa de latinist îl face să creadă cu atîta convingere în impunerea și respectarea normelor limbii române literare, care trebuiau selectate ori stabilite în funcție de modelul latin sau de apropierea de latin.

Dacă limba română populară, constituită de-a lungul secolelor prin evoluția necontrolată a latinei vorbite în spațiul carpato-danubiano-pontic, era marcată de existența a mai multor variante regionale ce nu puteau fi supuse unui proces deliberat de unificare și înnoire, varianta cultivată a limbii române, diferentiată pe regiuni, dar totuși mai unitară decât graiurile populare, se afla abia la începutul încheierii ei prin contribuția cîrurarilor români din toate provinciile. Avînd conștiința unității de limbă și de neam, aceștia puteau să-și asume efortul realizării unei limbi literare panromânești. Cei dintâi care au fundat teoretic și au încercat practic să creeze o variantă unitară a limbii române culte au fost învățații colii Ardelene. Dintre aceștia, I. Budai-Deleanu, dedicîndu-se cu prioritate acestei idei, afirmă: „mi-am propus ca în această operă să urmăresc nu dialectul folosit într-o singură provincie, ci elementele comune tuturor dialectelor privite în general și să prezint aceeași limbă care se găsește scrisă în cărțile și scrierile acestei națiuni și care și astăzi este întrebuită de obicei de toți cei ce nu urmează vorbirea poporului” (Budai-Deleanu 1970: 43-44).

4. În privința cultivării și modernizării limbii române, el considera că trebuie urmat modelul latinei clasice și medievale. Într-o epocă în care nu se putea spune că „este cineva în Europa învățat care nu va ține ține, măcar să fie într-o altă câmp de procopsit” (Budai-Deleanu 1970: 170), latina nu este văzută de Ion Budai-Deleanu doar ca originea nobilă a românei, ci și ca limba de prestigiu a întregului continent, fiind „una dintru cele mai învățate și mai vechi în Europa și, drept aceasta, cea mai trebuincioasă la tot neamul românesc, fiindcă toate învățurile și toate scrisorile cele mai vechi sunt alcătuite într-o limbă de obște” (Budai-Deleanu 1970: 170). Avînd această convingere, autorul susține, în altă parte: „să nu mai împrumutăm nimic de la limba lătească, care este mama limbii noastre; iar întru lipsa cuvintelor la meșterii învățați, vom împrumuta numai de la elini și latini, iar neaflîndu-se unele la aceste două limbi, vom lua de la italieni și de la francozi” (Budai-Deleanu 1970: 135-136). Ca și Petru Maior, Ion Budai-Deleanu considera că italiana este varianta modernă a limbii latine, de aceea trebuia folosită, alături de latină, ca model și sursă de modernizare și de normare a limbii române cultivate.

Procesul de relatinizare a românei culte trebuia să înceapă cu fixarea numelui unic al limbii și al poporului care o vorbea. Întemeiat pe argumente istorice și lingvistice, filologul ardelean decide să numească „român” națiunea care stăpînea cele două principate, al Valahiei și al Moldovei, iar în cuprinsul Transilvaniei, al Banatului și al părții răsăritene a Ungariei până la Tisa, este cea mai numeroasă dintre toate celelalte și care până acum era

denumit *valah*; pe oamenii acestei națiuni îi numesc *români*, iar limba lor o numesc *român*, întemeindu-mă îndeosebi pe argumentul că, scriind latinește, cu greu ar putea fi numit în chip corect altfel. Căci, înainte de toate, este neîndoios că valahii nu și-au zis și nici azi nu și zic altfel decât români” (Budai-Deleanu 1970: 42-43). El însuși precizează, însă, că „Nu le zic totuși *romani*, chiar dacă cuvântul *român* cu care se numesc înseamnă „roman”; le zic astfel pentru a-i deosebi de strămoșii lor, căci altminteri ușor s-ar putea isca confuzie asupra înțelegerii și uneori nu s-ar putea ști dacă este vorba despre romanii vechi sau de valahi sau de dreptul despre locuitorii orașului Roma” (Budai-Deleanu 1970: 44).

Odată cu abandonarea termenului *valah*, de origine slavă, folosit de străbuni pentru a-i denumi pe români, trebuia înlocuit și alfabetul chirilic cu cel latin, aceasta fiind o condiție *sine qua non* pentru recunoașterea latinității și pentru integrarea limbii noastre între celelalte limbi europene care utilizau același alfabet, dar mai cu seamă între limbile romanice. În consecință, elaborarea unui sistem ortografic românesc pentru scrierea limbii române cu alfabet latin trebuia să fie mijlocul cel mai eficient de relatinizare a românei culte. Ideea a fost promovată mai întâi de Samuil Micu, autorul primei ortografii românești cu litere latine, și a fost preluată de ceilalți corifeii ai colii Ardelene: Gheorghe Incai, Ion Budai-Deleanu, Petru Maior, triumfând în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, prin contribuția celorlalți filologi și intelectuali umaniști din toate provinciile românești.

Inițial de Samuil Micu, înlocuirea alfabetului chirilic și elaborarea unui sistem ortografic românesc cu litere latine, deosebit de cele folosite în scrierea altor limbi, devine un deziderat ce „revine la tot pasul, cu persistența unei obsesii” în *Temeiurile gramaticii românești* (v. Gheție 1966: 58), dar și în celelalte scrieri filologice ale cărturarului transilvănean, în care abordează teoretic și practic problemele scrierii limbii române. Recunoscând meritul lui S. Micu în reformarea ortografiei românești, despre care spune că „ne-a deschis drumul și ne-a arătat cum trebuie scris această limbă cu litere latine” (Budai-Deleanu 1970: 50), el propune, în *Fundamenta...*, un sistem ortografic (v. Budai-Deleanu 1812: 11r-43r), pe care îl dezvoltă în *Temeiuri...* (p. 2r - 44v) și în *Lexicon*, iar în *Dascălul românesc* îl explică și-l argumentează pe larg. Din tot ce a scris Ion Budai-Deleanu despre ortografia românească rezultă că adoptarea scrierii cu alfabet latin reprezintă piatra de temelie pentru relatinizarea limbii române⁵.

Afirmând că „eu am propus în această operă [*Fundamenta...*, n.n.] un fel nou de scriere, foarte potrivit, după părerea mea, cu spiritul limbii, și acest lucru l-am făcut nu numai pentru românii care poate ar vrea să scrie de acum înainte cu litere latine, ci și pentru cei de alt neam, care nu cunosc literele chirilice, pentru ca, cu ajutorul literelor latine, să poată folosi mai ușor atât dicționarul, cât și această gramatică” (Budai-Deleanu 1970: 50), învântul ardelean subliniază, ca și ceilalți filologi ai colii Ardelene, importanța textelor românești, în special a celor normative, scrise cu alfabet latin, pentru cunoașterea limbii și culturii noastre în Occident, cu deosebire în cel romanic.

Sistemul ortografic alcătuit de I. Budai-Deleanu se întemeiază pe principiul etimologic, de aceea normele sunt explicate și motivate, în cele mai dese cazuri, prin

⁵ Nu ne propunem să facem aici o analiză detaliată a concepției și a contribuțiilor filologului transilvănean în acest domeniu, pentru că ar însemna să extindem prea mult expunerea noastră, dar vom prezenta câteva dintre ideile și explicațiile sale pe care le considerăm a fi relevante pentru intenția lui de a relatiniza deliberat varianta cultivată a limbii române.

raportare la ortografia și ortoepia latinească. De fapt, așa cum sublinia I. Gheție, „el scrie în permanență cu imaginea cuvântului latin înaintea ochilor și încearcă să înlocuiască consecvent haina „scitică” prin veșmântul latin” (Gheție 1966: 76). În consecință, filologul ardelean nu vrea să utilizeze în scrierea limbii române decât literele folosite de latini, fără alte grafeme⁶, deși româna are unele sunete inexistente în latină (ex. *ș, ț, Ț, Ț, Ț*), precum și altele care și-au schimbat locul de articulare (ex. *l* intervocalic > *r*, *d + e, i > z*) ori au dispărut (ex. *h-* inițial, *-u* final). Așa că câteva dintre normele ortografice și ortoepice propuse de Ion Budai-Deleanu, menite să latinizeze limba română scrisă și pronunțată în zona cultivată, dar și să evidențieze mai convingător originea latină a limbii noastre:

a) „**A – a** are o pronunție dublă în această limbă: odată trebuie pronunțat ca la latini, germani și poate fi numit *a* deschis sau lung, apoi primește un sunet intermediar între *a* și *e*, a cărui pronunție reală nu se poate transcrie, ci se poate transmite doar prin viu grai; se numește *a* închis sau scurt. Totuși nu s-ar îndepărta mult de la această pronunție cel care are ocazia să o învețe din gura profesorului, pronunțându-l ca *ae*, de exemplu: *armăta* se citește *armătae* [armat]” (Fundamenta..., în Chindri Țacob 2012: 319).

b) Litera *e* este recomandat pentru scrierea a cinci variante fonetice rezultate din evoluția acestui sunet de la latină la română: *e = e* latină (*temo* „țemu”, *lemnū* „lemnu”); *e = ie* „la începutul sau în interiorul cuvintelor, dacă este urmat de literele **f, h, m, n, p**” (*elu* „jelu”, *ferbo* „fierb”, *nebuŋu* „niebunu”, *peptu* „pieptu”); *e = ea*, „*e* lung sau deschis, care sună ca *ea*, mai ales dacă în următoarea silabă se află **a**, altminteri se pronunță clar și la fel ca sunetul latin *e* din cuvântul *bellum, sextus* etc.” (*sera* „seară”, *pera* „pear”⁷ etc.); *e = ɛ*, „*e* închis sau scurt, care se pronunță aproape ca un **a** scurt sau închis, și de cele mai multe ori apare urmat de consoanele **r, mt, nt, nd, ns**, pronunțându-se ca vocală” (*fetu* „făt”, *peru* „păr” etc.); *e = i*, această pronunție „se găsește în limba valahă, în aproape toate cuvintele provenite din limba latină, când *e*, urmat mai ales de consoana **n**, se pronunță *i* (*bene* „bine”, *vene* „vine”, *parente* „părinte”, *mente* „minte” etc.). Trebuie să se știe că această pronunție se folosește doar în cazul în care cineva vrea să urmeze pronunțarea populară, și că, altminteri, în limba literară (cum se spune), este preferabil ca să se pronunțe așa cum se scrie” (Fundamenta..., în Chindri Țacob 2012: 320).

c) Propune introducerea lui **h-** inițial în cuvintele de origine latină, pentru că „arată etimologia cuvintelor și prin aceasta multuș ajută la ortografie, precum eu scriu *omu* cu slove p n acum obicinuite [chirilice n.n.], deci cu slove l t i n e ț i ț n c trebuie să se scrie *omu*, înș deacum vom adăuga la începutuș **h** și vom scrie *homu*, îndat arat însuș scrisoarea c cuvântul acesta porcede de la *homo* din limba l țineasc...” (Budai-Deleanu 1815: 24r).

d) Recomandă, de asemenea, scrierea unui **l** etimologic înainte de **i**, pentru că „românii au luat-o obiceiul de-l înghituș când stă înainte de **i** la cuvintele cele porceg toare de la latini, și deacum va fi pus îndoit, deci **l** singurat pus denaintea lui **i**, amu e te, precum *muliere*, cete te *muliere, filiu*, cete te *fiiu, foli*, cete te *foi, maliu*, cete te *maiu*, îns nu amu e te, ci ș gr i e te când e îndoit, precum: *solli, golli, scolli* etc., cete te *solli, goli, scoli*” (Budai-Deleanu 1815: 27r-v). Pentru această normă ortografică, autorul găsește sprijin și în rostirea românilor sud-dunăreni: „La românii cei de peste Dunăre ș gr i e te și acum **l** la cuvintele mai sus numite, dar la românii dincoace de Dunăre nu s-au obiceiuit” (Budai-Deleanu 1815: 27v).

⁶ Face totuși o excepție, propunând semnul *ç* pentru scrierea consoanei *ș*.

⁷ Forma *pear* „păr” este uzuală în graiurile din Transilvania.

Norme ortografice și explicații similare cu cele de mai sus găsim frecvent în sistemul ortografic elaborat de Ioan Budai-Deleanu, pentru că, în concepția sa, ortografia etimologizantă era mijlocul principal de relatinizare a românei scrise și, implicit, a limbii culte, variantă de comunicare accesibilă numai în vârstă a ilor vremii, care, în chip firesc, erau obligați să cunoască latina, ca limbă de cultură internațională, ceea ce le facilita, desigur, însușirea și aplicarea regulilor de scriere latiniste.

Fundamenta... este prima operă filologică a învățatului transilvănean, în care acesta își mărturisește intenția de a realiza o limbă literară pentru toți românii și în care propune și argumentează un set de norme gramaticale unitare ale exprimării culte. Tocmai de aceea, cum însuși precizează, nici *Fundamenta...*, nici *Temeiurile...* nu sunt gramatici propriu-zise⁸, ci mai degrabă studii în care se abordează problemele fundamentale ale gramaticii românești: stabilirea modului de selecție, identificarea și motivarea normelor limbii culte, precum și crearea terminologiei gramaticale românești.

Referindu-se la gramaticile limbii române apărute până la 1812, I. Budai-Deleanu consideră că „în afara îndrăgitei încercări de a aduce un serviciu limbii purtătoare, n-au prea dat altceva. Căci, în primul rând, aproape toți au avut în vedere o limbă aflată la periferie, ca să zic așa, sau mai degrabă vorbirea poporului, de unde atâtea deosebiri între ei, încât ai crede că fiecare a folosit altă limbă; apoi și-au scris operele lor fie cu litere chirilice, fie cu altă ortografie barbară, total departe de limba latină” (Budai-Deleanu 1970: 49). Singura pe care o apreciază este *Elementa...* (1780) lui Samuil Micu, pentru că a propus un sistem ortografic de scriere cu litere latine a limbii române, de la care a pornit și el în elaborarea propriei ortografii cu alfabet latin pentru scrierea limbii române.

Cu privire la modul în care și-a conceput gramatica și la obiectul de studiu al cercetării sale, Ion Budai-Deleanu spune că are în vedere varianta cultivată a limbii române, care trebuie transformată într-un mijloc de comunicare elevat și unitar, destinat tuturor românilor. De aceea, gramaticile sale au caracter normativ, de cultivare și „îndreptare” a limbii (cf. Gheție 1966: 88).

Ca și în cazul ortografiei, încercarea de latinizare a normelor gramaticale este evidentă atât în *Fundamenta...*, cât și în *Temeiurile...* Având ca model gramaticile latinești, I. Budai-Deleanu a identificat, cu ușurință, atât latinitatea evidentă a structurii gramaticale românești, cât și unele deosebiri față de limba mamei, care se cereau corectate fie prin adoptarea unor forme noi, preluate din latina cultă, fie prin ridicarea la rang de normă literară a unor elemente gramaticale arhaice sau regionale, moștenite din latină. Astfel, el adoptă terminologia gramaticală din latină, pe care o găsim și azi în gramaticile românești (vezi *infra*), identifică numai opt părți de vorbire, ca și în latină, integrează ablativul între cazurile limbii românești și distinge cinci declinări, consideră că în română există și forme de infinitiv viitor etc. Unele forme regionale prestate din latină sunt recomandate ca norme de exprimare cultivată. Iată un exemplu dintre multe altele: „Am pus *altre*, ca și macar acum nu s-a preobicituie-te fără pe unele locuri, dar totuși fiindcă e aproape de limba strămoșească decât *altu*, la limba curată trebuie să se primească ca și *pre* în locu de *pe...*” (Budai-Deleanu 1815: 109v). De asemenea, recomandă utilizarea formelor arhaice *îmbii*, *îmbe*, pe care le transcrie și în alfabet latin: *ambii* /

⁸ În acest sens, filologul ardelean afirmă: „[...] de aceste, nu poate fi cuvântul aici, unde noi am hotărât ca pe scurt să arătăm numai temeiturile gramaticii...” (Budai-Deleanu 1815: 121r).

embii, ambe, dar accept s fie rostite ca în limba veche (v. Budai-Deleanu 1815: 111v-112r). În acela i sens, prefer infinitivele lungi, terminate în *-re*, mai apropiate de latin , chiar dac accept faptul c acestea nu mai sunt folosite în vorbirea curent .

Desigur, unele norme i forme gramaticale propuse de I. Budai-Deleanu sunt discutabile sau chiar inacceptabile, îns cele mai multe se constituie într-un sistem normativ superior fa de ceea ce g sim în gramaticile anterioare, iar prin comentarii, structurare i terminologie deschid procesul de modernizare în spirit latinist a c r ilor de acest fel la noi.

În perioada de început a reflec iei asupra românei, originea lexicului este sus inut i argumentat de filologul transilv nean atât în lexiconul s u, cât i în listele de termeni de la sfâr itul lucr rii *Fundamenta...* În cadrul acestora, cuvintele mo tenite sunt puse în rela ie nu numai cu termenii latini din care provin, ci i cu echivalentele lor din limbi romanice ca franceza (ex.: *înger-ange, ceruire-cirer, coif-coiffe, corb-corbeau, cup -coupe, cusut-cousu, coaps -cuisse, dezlegare-délier, zeu-Dieu, scoar -écorce, împlere-emplir, gr sime-la graisse, s mân -semence*), italiana (ex.: *ap sare-abbassare, b t lie-battaglia, bordei-bordello, bolt -volta, c ldare-caldaio, chemare-chiamare, ficat-fegato, foc-fuoco, tocarea-tocare, sap -zappa, ureche-l'orecchio, joc-giocco, mâncare-mangiare, cas -casa* etc.) i spaniola (ex.: *c utare-acatar, ascu ire-acuciar, afar -afuera, îngust-angosto, ardere-arder, a a-así, carte-carta, ceaf -cafio, desp r ire-despartir, zi-dia, îmbucare-embuchar, par -pera, soc-sauco, timp-tiempo* etc.). Demonstra ia îl conduce pe autor s prezinte termeni comuni românei cu limbile înrudite, dar i cuvinte române ti ce provin din latin , îns care nu se g sesc în italian i francez ⁹ (ex.: *alb < albus, îngustare < angustare, cauc < caucus, cap < caput, gen < genu, încep < incipio, rog < rogo, tire < scire, în eleg < intelligo, vân tor < venator, auzire < audire* etc.). O alt categorie o reprezint termenii din latin , care au cunoscut o evolu ie semantic diferit în român atât fa de latin , cât i fa de italian (ex.: rom. *oaste „exercitus”* vs. lat. *hospes*, it. *oste*, rom. *vindecare „sanare”* vs. lat. *vindictam sumere*, it. *vendicarsi*, rom. *joc „salto”* vs. lat. *ludo*, it. *gioco*, rom. *tin r „juvenis”* vs. lat. *tener*, it. *tenero*, rom. *inim „cor”* vs. lat. *anima*, it. *anima* etc.). Se observ astfel, pe baza unor exemple concrete, ceea ce vor afirma mai târziu romani tii germani, cita i de Pu cariu, despre român : „totul este romanic, dar altfel romanic decât în Italia, Fran a sau Spania” (apud Niculescu 1978: 12).

Lexiconul românesc-nem esc este prima lucrare lexicografic româneasc alc tuit pe baza materialului excerptat din „c r ile i scrisorile de ob te ale neamului românesc” (Budai-Deleanu 1970: 173), la care autorul a mai ad ugat unii termeni regionali, mo teni i din latin , neologisme i termeni tiin ifici i tehnici de origine latin , greac , italian i francez sau cu circula ie interna ional , precum i unele cuvinte române ti de alte origini decât latin , cunoscute i utilizate de toi românii. F când distinc ie între „voroava norodului” din zone diferite, care este influen at de „neamurile vecine” i, prin urmare, cuprinde „cele mai multe cuvinte str ine”, deci nelatine, i „cuvintele care sunt obicnuite la tot neamul”, autorul a ignorat, cu bun tiin , regionalismele i, în general, cuvintele române ti care nu provin din latin . De asemenea, termenii religio i prelua i din slavon („cuvintele ruse ti i sârbe ti”), de i apar în limbii scrise, sunt elimina i, deoarece existau în limb echivalente române ti „mai vechi i mai de în les” (Budai-Deleanu 1970: 173-175).

⁹ Fiind considerat „prima cercetare de acest tip consemnat în spa iul romanic” (Budai-Deleanu 2011: 1162, nota 34), lista con ine o seam de inexactit i.

Neologismele, îns , nu sunt menite s înlocuiasc , f r discern mânt, cuvintele mai vechi, „la tot neamul obicinuite”, chiar dac ele „s-au primit de la sârbi i de la sloveni” (Budai-Deleanu 1970: 135)¹⁰. Este de remarcat faptul c , în concep ia sa, împrumuturile au în vedere mai cu seam termenii tiin ifici, apar inând noilor terminologii în formare, care lipseau cu des vâire din român . Latinei clasice i latinei ecleziastice, ca depozitare ale întregii înv turi a trecutului, din Antichitate i Evul Mediu, i se adaug acum latina savant , ca limb a tiin ei, comun tuturor europenilor. Al turi de greac , aceasta constituie principala surs a terminologiei tiin ifice atât pentru limbile romanice, cât i pentru cele neromanice. Un caz reprezentativ este cel al terminologiei gramaticale întrebuinate de autor în redactarea propriilor scrieri consacrate descrierii i norm rii limbii române. „[...] Budai-Deleanu folose te în mod curent termenii latini, prin care urm rea, de bun seam , alinierea terminologiei gramaticale române ti la cea folosit de alte neamuri [...]” (Chindri /Iacob 2013: 396)¹¹. Prima surs de raportare la o terminologie gramatical este, a adar, limba latin îns i, al c rei inventar de termeni gramaticali p stra i mai ales prin intermediul scrierilor gramaticienilor latini din secolele III-VIII se bucurau de prestigiu în Europa secolului al XIX-lea¹². Îns Ion Budai-Deleanu nu recurge la o simpl preluare a termenilor cu forma lor latineasc , ci încearc o adaptare a lor la sistemul limbii române. Procedând astfel, el propune neologisme care au la baz forme recunoscute din latin , preluate i adaptate, de asemenea, în celelalte limbi romanice. Interesant este faptul c , în procesul de adaptare a termenilor gramaticali latine ti în român , un rol important îl joac limba german . Pe de o parte, germana traduce i calchiaz cuvintele latine ti, solu ie la care au recurs atât maghiara, cât i, în general, limbile slave. Pe de alt parte îns , germana folose te, în paralel, o terminologie preluat , cu modific ri minore, direct din latin . Ion Budai-Deleanu folose te la 1815, în *Temeiurile gramaticii române ti*, termeni ca: *substantiv* (v. lat. *substantivum*, germ. *das Substantiv* i *das Nennwort*, magh. *f név*, sb. *imenica*), *dativ* (v. lat. *dativus*, germ. *der Dativ*, magh. *részeshatározó eset* i *dativus*, sb. *dativ*), *ac ent* (v. lat. *accentus*, germ. *der Akzent* i *die Betonung*, hongr. *ékezet*, sb. *akcenat*), *vocale* (pl.) (v. lat. *vocalis*, germ. *der Vokal*, magh. *magánhangzó*, sb. *samoglasnik* i *vokal*), *diftong* (v. lat. *diphthongus*, germ. *der Diphthong*, *der Doppellaut* i *der Doppelvokal*, magh. *Kett shangzó* i *diftongus*, sb. *diftong*) etc. Majoritatea termenilor sunt, îns , româniza i prin înlocuirea termina iei latine ti cu cea româneasc : *construc ie*¹³ (lat. *constructio*), *termina ie*¹⁴ (lat. *terminatio*), *compara ie*¹⁵ (lat. *comparatio*), *conjuga ie*¹⁶ (lat. *conjugatio*) etc. Preluarea în român nu numai a termenilor, ci i a sintagmelor din terminologia gramatical latineasc poate fi considerat un efort con tinent i voit de relatinizare i, totodat , de modernizare în spirit latino-romanic, a limbii:

¹⁰ „Recunoa terea (indirect) a importan ei elementului slav în vocabularul limbii române, ca i afirmarea rolului limbii dace în formarea românei, sunt opinii care i-ar fi atras repro uri din partea contemporanilor s i, dac ar fi ajuns s - i publice lucr rile.” Cu toate acestea, „el nu abdic o singur clip de la idealul latinii îi limbii [...]” (Ghe ie 1966: 116).

¹¹ Cf. Chindri /Iacob 2013: 407: „Op iunea lui declarat este pentru folosirea împrumutului din limba latin , motivându- i alegerea prin re inerea sa de a se încumeta de unul singur s boteze române te conceptele.”

¹² Heinrich Keil public la Leipzig, între 1855 i 1880, corpusul complet al gramaticienilor latini din perioada târzie.

¹³ Atestat în MDA 2001 în 1872-1873.

¹⁴ Atestat în MDA 2001 în 1836.

¹⁵ Atestat în MDA 2001 în 1843.

¹⁶ Atestat în MDA 2001 în 1908.

verbe auxiliare (lat. *verba auxiliaria*), *verbe active* (lat. *verba activa*), *verbe impersonale* (lat. *verba impersonalia*), *mod indicativ* (lat. *modus indicativus*), *pronume personale* (lat. *pronomina personalia*), *pronume relative* (lat. *pronomina relativa*) etc.. Asemenea celorlalte terminologii împrumutate în secolul al XIX-lea, i cea gramatical este format cu ajutorul împrumuturilor latino-romanice, îns importan a ei pentru relatinizarea românei o dep e te pe toate celelalte, pentru c nu apar îne unui domeniu limitat, ci e folosit de to i cei interesa i de înv area i în elegerea propriei limbi.

Dac ad ug m la terminologia gramatical , împrumutat aproape integral din latin , i neologismele preluate din aceea i surs , pe care Ion Budai-Deleanu le utilizeaz în scrierile sale filologice, putem admite c „scriitorul a avut tot timpul înaîntea ochilor terminologia latin ” (Ghe ie 1966: 89), din care a preluat ceea ce i s-a p rut util pentru relatinizarea i, implicit, pentru modernizarea limbii române literare¹⁷.

5. Prin normele gramaticale i ortografice pe care le propune, ca i prin vocabularul modernizat cu împrumuturi latino-romanice, Ion Budai-Deleanu spera s realizeze o variant cultivat unitar a limbii noastre, acceptat de to i românii i, sub aspectul latinii, comparabil cu celelalte limbi culte din Europa.

Adresându-se celor care ar fi refuzat acest mijloc de comunicare elevat, filologul ardelean le spune: „Iar care nu voie te limba îndreptat , pe acela nu oprim s s ie i de aci încolea de stilul psaltirii i a letopise elor” (Budai-Deleanu 1970: 176), ceea ce însamna c , pentru el, nu numai vorbirea popular , ci i vechea român literar nu mai corespundeau exigen elor de comunicare elevat de la începutul secolului al XIX-lea, când începe separarea culturii ecleziastice de cea laic i totodat procesul de modernizare i de occidentalizare a vie ii socioculturale române ti.

Bibliografie

- Budai-Deleanu, Ion 1812: *Fundamenta grammatices linguae Romaenicae*, ms. 5200 de la Biblioteca Academiei Române; vezi i fragmentele editate de Mirela Teodorescu în Budai-Deleanu 1970: 41-50, 55-99; Chindri /Iacob 2012: 314-325.
- Budai-Deleanu, Ion 1815: Ion Budai-Deleanu, *Temeiurile gramaticii române ti*, ms. 2425 i 2426 de la Biblioteca Academiei Române 1815; vezi i fragmentele editate de Mirela Teodorescu, în Budai-Deleanu 1970: 102-126; Chindri /Iacob 2012: 326-347.
- Budai-Deleanu, Ion 1970: *Scrieri lingvistice*, Text stabilit i glosar de Mirela Teodorescu. Introducere i note de Ion Ghe ie, Bucure ti, Editura tiin ific , 1970.
- Budai-Deleanu, Ion 2011: *Opere. iganiada, Trei viteji, Scrieri lingvistice, Scrieri istorice, Traduceri*, Edi ie îngrijit , cronologie, note i comentarii, glosar i repere critice de Gheorghe Chivu i Eugen Pavel, Studiu introductiv de Eugen Simion, Bucure ti, Academia Român , Funda ia Na ional pentru tiin i Art , 2011.

¹⁷ Pentru o analiz mai larg asupra concep iei i contribu iei filologului ardelean la înoirea lexicului românesc, vezi Ghe ie 1966: 42-55, 88-91, 94-110.

- Chindri , Ioan / Iacob, Niculina 2012: *Ioan Budai-Deleanu în m rturii antologice*, Cluj-Napoca, Editura Napoca Star, 2012.
- Chindri , Ioan / Iacob, Niculina 2013: *Secven e iluministe*, Cluj-Napoca, Editura Napoca Star.
- Ghe ie, Ion 1966: *Opera lingvistic a lui Ion Budai-Deleanu*, Bucure ti, Editura Academiei.
- Graur, Alexandru 1930: *Relatinizarea limbii*, în „Adev rul”, 20 august, republicat în Al. Graur, *Pu in gramatic (I)*, Bucure ti, Editura Academiei, 1987, p. 34-35.
- Hristea, Theodor 2008: *Conceptul de „relatinizare” (cu special referire la limba român)*, în SCL, LIX, nr. 1, p. 161-172.
- Munteanu, tefan / âra, Vasile 1983: *Istoria limbii române literare. Privire general* , edi ia a II-a, Bucure ti, Editura Didactic i Pedagogic .
- Niculescu, Alexandru 1978: *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, vol. 2, Bucure ti, Editura tiin ific i Enciclopedic .
- Pu cariu, Sextil 1931: *Despre neologisme*, în *Închinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, Ed. Institutului de Istorie Universal , p. 345-359.
- Vianu, Tudor 1980: *Ion Budai-Deleanu interpretat de ...*, Bucure ti, Ed. Eminescu, p. 108-111.

Signle:

- MDA 2001: *Micul dic ionar academic, Cuvânt înainte* de Eugen Simion, *Prefa* de Marius Sala, vol. I: A-C, vol. II: D-H, vol. III: I-Pr, vol. IV: Pr-Z, Bucure ti, Editura Univers Enciclopedic, 2001.